अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षकारले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

[२०२४] १ एस.सी.आर. ११८५ : २०२४ आइएनएससी ८९

वीना गुप्ता र अन्य
विरुद्ध
केन्द्रीय प्रदूषण नियन्त्रण बोर्ड र अन्य
३० जनवरी २०२४
(सन् २०२२ को देवानी अपील नं. १८६५-१८६६)
[पामिदिघन्टाम श्री नरसिम्हा* र अरविन्द कुमार, जेजे.]

विचारणीय मामिला

के राष्ट्रिय हरित न्यायालय द्वारा जारी भएका आदेशहरू - स्वयंसंचालित कारबाहीबाट उत्पन्न आदेश जसले निवेदकहरूलाई दोषी ठहर गर्यो र क्षतिपूर्तिको भुक्तानीको निर्देशन दियो; र अपिल्कर्ता नं. २ ले दायर गरेको पुनरावलोकन निवेदन खारेज गर्ने आदेश जसले उल्लेख गर्यो कि उनलाई विपक्षी आदेश जारी गर्नुअघि अवसर दिइएको थिएन, टिकाउन योग्य थिएनन्।

शिर्षकहरू

कार्यविधि र प्रक्रिया - प्रभावित पक्षलाई सुनुवाइको अवसर - राष्ट्रिय हरित न्यायालयको एकपक्षीय निर्णय गर्ने बारम्बार संलग्नता, *एक्स पोस्ट फ्याक्टो* समीक्षा सुनुवाई प्रावधान गर्ने र नियमित रूपमा खारेज गर्ने - निन्दित।

निर्धारण गरियो: तथ्यहरूमा, यो स्पष्ट छ कि न्यायालय आफैले नोट गरेको थियो कि परियोजना प्रवर्द्धकहरूलाई सूचनाहरू जारी गरिएका थिएनन् - वास्तवमा, न्यायालयले विवादित तथ्यहरूको सत्यापन गर्न परियोजना प्रवर्द्धकलाई सुन्नु आवश्यक छैन भनी विचार गरेको थियो - न्यायालयको आदेशले जसलाई प्रतिकूल प्रभाव पार्यो, स्वाभाविक रूपमा न्यायालय समक्ष पुनरावलोकन निवेदनहरू दायर गरेका थिए - अपिल्कर्ता नं. २ पनि तिनीहरू मध्येको एक हुन् - दुर्भाग्यवश, राष्ट्रिय हरित न्यायालयको एकपक्षीय निर्णय गर्ने, एक्स पोस्ट फ्याक्टो समीक्षा सुनुवाई प्रावधान गर्ने र नियमित रूपमा खारेज गर्ने बारम्बार संलग्नता एक प्रचलित नियम बनेको छ - न्याय र उचित प्रक्रियाबीच सामंजस्यपूर्ण संतुलन अनुरूप न्यायालयका कार्यहरूलाई पुनर्जीवित गर्न कार्यविधिगत अखण्डतामा नवीकृत भावनाको आवश्यकता देखिएको छ - यो देखिन्छ कि अपिल्कर्ताहरूलाई न्यायालय समक्ष सबै प्रतिरक्षाहरू पेश गर्न पूर्ण अवसर प्रदान गरिएको थिएन - यस विषयलाई सबै प्रभावित पक्षहरूलाई सूचना जारी गर्न, उनीहरूको सुनुवाई लिन र उपयुक्त आदेशहरू जारी गर्न न्यायालयमा फिर्ता पठाइएको छ। [अनुछेद १, ३, ४, ५, ६]

उद्धृत गरिएको मामिला कानून

सिंगरौली सुपर थर्मल पावर स्टेशन विरुद्ध अश्वनी कुमार दुबे र अन्य, **[२०२३] १० एससीआर ४४० : (२०२३) ८ एससीसी ३५** - सन्दर्भित।

मुख्यशब्दहरुको सूची

राष्ट्रिय हरित न्यायालय; *एक्सपार्टे* आदेश; स्वयंसंचालित कारवाही; पुनरावलोकन निवेदन; विपरीत आदेश; सुनुवाइको अवसर; प्रभावित पक्ष; एकपक्षीय निर्णय प्रक्रिया; *एक्स पोस्ट फ्याक्टो* समीक्षा

सुनुवाइ; विवादित तथ्यहरू; पूर्वाग्रह; प्रचलित नियम; कार्यविधिगत अखण्डता; सामंजस्यपूर्ण सन्तुलन; न्याय; उचित प्रक्रिया; विषयको विरोध गर्ने अवसर; पुनरावलोकन।

मामिला उत्पन्न भएको

देवानी अपिलीय क्षेत्रअधिकार: सन् २०२२ को देवानी अपील नम्बर १८६५-१८६६।
राष्ट्रिय हरित न्यायालयको मिति ३१.०८.२०२१ को सन् २०२१ को ओए नम्बर ६५ र मिति २६.११.२०२१ को सन् २०२१ को आरए नम्बर ३७ को फैसला र आदेशबाट।

पक्षहरूको उपस्थिति

श्री सञ्जय परिख, वरिष्ठ अधिवक्ता, श्री अशिष अग्रवाल, सुश्री तन्या अग्रवाल, सुश्री टाटिनी बसु, सुश्री निटिप्रिया कर, सुबोध पाण्डे, अधिवक्ताहरू अपिल्कर्ताहरूका लागि।

श्री अवनीश अरपुथम, श्री अंकित शर्मा, श्री प्रदीप मिश्र, श्री दालेप ध्यानी, श्री सुरज सिंह, श्री मनोज कुमार शर्मा, श्री प्रवीण स्वरूप, श्री अमित सिंह, श्री देवेश मौर्य, श्री रवि कुमार, सुश्री पायल स्वरूप, आमन, श्री राजीव कुमार बंसल, श्री विद्या सागर, श्री राजेश सोनठालिया, श्रीमती अमिता अग्रवाल, श्री शेखर कौशिक, श्री गणेश बरोवालिया, श्रीमती वंदना गुप्ता, श्री राहुल गुप्ता, श्री दीपक गोयल, सुश्री अर्चना प्रीति गुप्ता, सुश्री हर्षिता महेश्वरी, सुश्री अल्का गोयल, श्री जितेन्द्र भर्ती, अधिवक्ताहरू उत्तरदाताहरूका लागि।

सर्वोच्च न्यायालयको फैसला/आदेश

<u>फैसला</u>

पमिदिघंतम श्री नरसिम्हा जे.

१. यी निवेदनहरू राष्ट्रिय हरित न्याय्धिकरण ("छोटकरीमा न्यायाधिकरण") को दुई वटा आदेशहरु बाट आएका हुन्। मुख्य आदेश राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरण द्वारा जारी न्यायालयको अन्तरिम आदेश अन्तर्गत आएको हो, जसले अपिल्कर्ताहरूलाई दोषी ठहर गर्दै क्षतिपूर्ति भुक्तानीको आदेश दिएको छ । दोस्रो आदेश भने अपिल्कर्ता नं २ द्वारा दायर पुनरावलोकन निवेदन खारेज गर्नेसम्बन्धी छ, जसमा उनलाई नकरात्मक आदेश जारी गर्नुअगाडि कुनै मौका नदिइएको आरोप छ। तल दिइएका कारणहरूले हामी त्यस्ता आदेशहरू बदर गरी विषयलाई पुनः न्यायाधिकरणमा पठाउँछौं ताकि आदेशबाट प्रभावित सबै पक्षहरूलाई सूचना दिन सकोस्, उनीहरूको कुरा सुनोस् र उचित आदेश जारी गर्न सकोस् ।

२. बदरभागी आदेशको सम्बन्धित अंश यस प्रकार छः

"७. न्यायाधिकरणले निजी पक्षलाई विवरणको अभावमा कुनै सूचना जारी नगरेतापनि संयुक्त समितिले साइट भ्रमण गरेको छ। निजी पक्षलाई कामदारको क्षतिपूर्तिसम्बन्धी ऐन अन्तर्गत व्यक्तिको मृत्यु बारेमा सूचना जारी गरिएको छ। भविष्यको लागि उपचारात्मक उपायहरू सुझाव दिइएको छ। निजी पक्षले वैधानिक स्वीकृतिहरू बिना असुरक्षित क्षेत्रमा चलिरहेको र अरूको जिउज्यान

तथा स्वास्थ्यलाई जोखिममा पार्ने गरी सञ्चालन गरिरहेको पाइएको छ। यी परिस्थितिहरूमा निजी पक्षलाई न्यायाधिकरणसमक्ष आउने अधिकार रहित, वास्तविक तथ्यहरू निजी अधिकारीहरूद्वारा नै प्रमाणित भएका र तिनीहरूलाई नै सिफारिस गरिएका उपायहरू अपनाउन सक्षम रहेका कारणले हामी निजी पक्षलाई सूचना जारी नगरी अघि बढ्नु आवश्यक ठान्दछौं।

८. उपरोक्तलाई मध्यनजर गर्दा, वैधानिक निकायहरूले आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी अगाडि बढ्न सक्छन्। मूल्यांकित क्षतिपूर्ति असुल गरिनेछ र १ महिनाभित्र भुक्तानी नगरिएमा सम्बन्धित व्यक्ति तथा सम्पत्तिको विरुद्ध बलको प्रयोग गरिनेछ। हामीले दिल्ली राज्य कानून सेवाका सदस्य सचिवलाई मृतकका हकदारहरूलाई आवश्यक कानुनी सहयोग उपलब्ध गराउन अनुरोध गर्दछौं ताकि उनीहरूले क्षतिपूर्ति पाउन सकुन्। लक्षित कारबाहीबाट पीडित हुनेहरू चाहेमा न्यायाधिकरण समेत गएर बचाउँ खोज्न सक्छन्। निकायले पनि सतर्कतापूर्वक नजर राखी यस्ता घटना हुनबाट रोक्न आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्नु पर्नेछ। हामी अबैध उद्योग तथा भण्डार गृहहरुलाई लगाम लगाउनका लागि आवासीय तथा असुरक्षित क्षेत्रमा गठन गरिएको जोन वाइज एसटीएफको बारेमा समेत जानकार छौं र यसको गठनमा अहिले प्रस्ताव गरिएको भन्दा उच्च स्तरका अधिकारीहरू समावेश हुनुपर्ने हाम्रो ठहर छ। मुख्य सचिव, दिल्लीले यसमा पुनरावलोकन गर्नुपर्नेछ।"

---

१. मूल निवेदन नं. ६५/२०२१, मिति ३१.०८.२०२१

३. माथिको विवरणबाट नै स्पष्ट छ कि न्यायाधिकरणले आफैंलाई सूचना नजारी गरेको बताएको छ। वास्तवमा, न्यायाधिकरणले प्रमुख तथ्यहरू पुष्टि गर्न परियोजना प्रस्तावकलाई सुन्नै आवश्यक नठहरेको छ। न्यायाधिकरणले संयुक्त निरीक्षण प्रतिवेदन पेश भएकाले यो विधि अपनाउनु उचित ठानेको छ। न्यायाधिकरणको आदेशबाट पीडित व्यक्तिहरूले स्वाभाविक रूपमा न्यायाधिकरणमा नै पुनरावलोकन निवेदन दायर गरे। अपिल्कर्ता नं. २ पनि त्यही हुन्। न्यायाधिकरणले गत २६.११.२०१ मा पुनरावलोकन निवेदन सुनेर खारेज गरिदियो।

४. राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरणले एकपक्षीय निर्णय लिने, पछि सुनुवाइ गर्ने र सरसरतीमा खारेज गर्ने प्रचलनलाई निरन्तरता दिँदा गएको छ। जसले गर्दा यो दुःखद् रूपमा बन्न पुगेको छ। न्यायको खोजीमा रहनाले न्यायाधिकरणले होशियारी साथ अगाडि बढ्नुपर्छ, जसले गर्दा मर्यादाहीनता हुन नपाओस्। नोटिसविनै रकम अबौंको क्षतिपूर्तिको आदेश जारी गर्ने प्रचलनले वातावरण संरक्षणको उच्च लक्ष्यमा बाधक सिर्जना गरिरहेको छ।

५. उल्लेखनीय रूपमा, ती आदेशहरू लगातार यस न्यायालयबाट रोकिदै आएका छन्, जसले गर्दा विद्वान् सदस्य, कानुन व्यवसायी लगायत अन्य सरोकारवालाहरूले गरेका प्रशंसनीय प्रयासहरू बेकारमा परेका छन्। न्यायाधिकरणले आफ्नो कार्यविधि संरचनामा पुनःस्थापना गर्न अनिवार्य छ। यसले न्यायऔचित्यको मिश्रित पथ खोजी हिंडेमात्र यो वातावरण संरक्षणको खम्बा बन्न सक्छ। यसरी नभएमा भने उसका असल इच्छाहरू पनि फुस्रो बन्न पुग्छन्।

६. अपिल्कर्ताहरूले न्यायाधिकरणसमक्ष आफ्नो पूर्ण प्रतिवाद राख्न पाएनन् भन्ने देखिन्छ। उनीहरूले यसै न्यायालयसमक्ष पुनरावेदन दायर गरे र यस न्यायालयको गत ०४.०३.२०२२ को आदेशले न्यायाधिकरणको फैसलालाई निलम्बन गरियो। यो अपरिहार्य थियो।

२। *सिंगरौली सुपर थर्मल पावर स्टेशन विरुद्ध अश्वनी कुमार दुबे र अन्य,* [२०२३] १० एससीआर ४४०: (२०२३) ८ एससीसी ३५। यस न्यायालयले पहिले नै प्रभावित पक्षलाई सुनुवाइको मौका नदिने न्यायाधिकरणको प्रचलनलाई नोट गरिसकेको छ र त्यसका आदेशहरू बदर गरी प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्त पालना गर्दै विषयलाई पुनर्विचारका लागि न्यायाधिकरणमा फिर्ता पठाएको छ।

दुई वर्ष बितिसक्यो र स्थगन अझै कायम छ। हामीसँग न्यायाधिकरणको मिति ३१.०८.२०२१ र २६.११.२०२१ को आदेश बदर गरी विषयलाई पुनःन्यायाधिकरणमा पठाउनुबाहेक अरू कुनै विकल्प बाँकी छैन। न्यायाधिकरणले सबै आवश्यक पक्षहरूलाई सूचना जारी गरोस्, विस्तृत रूपमा सुनोस् र उचित आदेश जारी गरोस्। न्यायाधिकरणले आफ्नो आदेश मिति ३१.०८.२०२१ र २६.११.२०२१ मा गरिएको निष्कर्ष र टिप्पणीहरूबाट प्रभावित नभई विषयको छानबिन गर्नेछ भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन।

७। हामी स्पष्ट गर्दछौं कि यो आदेशले मामिलाको सारभूत पक्षलाई समेट्दैन र कानुनी तथा वातावरणीय उल्लंघनका दोषी व्यक्तिहरूलाई कडाइका साथ छानबिन गरिनेछ र कानुनी परिणाम भोग्नु पर्नेछ।

८। उल्लिखित निर्देशनहरू सहित देवानी अपीलहरू स्वीकृत गरिएको छ।

९। केही अन्य आवेदनहरु छ भने, सोहीअनुसार निस्पत्ति गरिनेछ।

शीर्षकहरु तयार गर्ने: बिभुति भूषण बोस
मामिलाको परिणामः निर्देशनहरू सहित अपीलहरू स्वीकृत